

сивное и пиковое переживание; *happiness* отражает длительное состояние благополучия; *pleasure* связано с чувственными удовольствиями.

Стилевые особенности подтверждают культурные сценарии. Религиозный дискурс оперирует словами *joyous, rejoice* (например: “*Make a joyful noise unto the Lord*”). Разговорная речь предпочитает идиомы (*over the moon, tickled pink*). Британский вариант тяготеет к выражению *over the moon*, американский активно использует формулу *Enjoy!* как этикетный акт.

Интересно отметить, что радость в английской культуре часто метафорически соотносится с движением вверх и с небесами (*on cloud nine, in seventh heaven*), что отражает религиозно-культурные представления о высшем блаженстве. В то же время употребление идиомы *bundle of joy* в значении «новорождённый» показывает, что радость тесно связана с семейными ценностями.

Практическая значимость анализа проявляется в переводе: например, *she was over the moon*

ближе к «она была вне себя от радости», а не к буквальному «над луной». Для преподавания английского языка понимание шкалы интенсивности радости помогает объяснить разницу между *delighted, overjoyed, ecstatic*.

Заключение. Концепт *JOY* в английской лексике реализуется многоуровнево: через ядерные и периферийные слова, деривационные модели, коллокации и идиомы. Его концептуализация строится на метафорах ВВЕРХ, СВЕТ/ТЕПЛО, СОСУД, ДВИЖЕНИЕ и ВЛАДЕНИЕ. Это подтверждает универсальные когнитивные механизмы и выявляет культурные особенности англоязычного сообщества.

Научная новизна работы заключается в комплексном моделировании поля *JOY*, которое объединяет лексико-семантический, словообразовательный, коллокационный и фразеологический уровни. Теоретическая значимость заключается в развитии когнитивной лингвистики эмоций, практическая — в возможности применения результатов при обучении английскому языку и в переводе.

Литература

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1980.
2. Kövecses Z. *Metaphor and Emotion*. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000.
3. Wierzbicka A. *Emotions across Languages and Cultures*. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1999.
4. Plutchik R. *Emotion: A Psychoevolutionary Synthesis*. – New York: «Harper & Row», 1980.
5. Sinclair J. *Corpus, Concordance, Collocation*. – Oxford: Oxford Univ. Press, 1991.
6. *Longman Dictionary of Contemporary English*. – Harlow: «Pearson», 2014.
7. *Oxford Collocations Dictionary*. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2009.
8. Телия В.Н. Фразеология как объект лингвистического исследования. – Москва: «Наука», 1996.
9. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – Москва: «Языки славянской культуры», 2004.
10. Бабенко Л. Г. Лексическая семантика и когнитивные структуры. – Екатеринбург: УрФУ, 2012.

РЕЗЮМЕ. Мақола инглиз тили лексикасида *JOY* / «қувонч» концепти ифодаланишини тахлил қилади. Семантик майдон тузилиши, ядровий ва периферик номинациялар, сўз ясаиш моделлари (*joyful, joyless, killjoy*), коллокациялар (*tears of joy, leap for joy*) ҳамда идиомалар (*on cloud nine, over the moon*) кўриб чиқилади. Тадқиқотда диний нутқ кўпроқ баланд услубдаги шакллардан (*joyous, rejoice*) фойдаланиши, суҳбат тили эса экспрессив клишеларга бойлиги кўрсатилган. Ишнинг янгилиги *JOY* майдонининг лексик-семантик ва фразеологик даражада комплекс тавсифида намоён бўлади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена исследованию реализации концепта *JOY* / «радость» в английской лексике. Рассматриваются структура семантического поля, ядерные и периферийные номинации, словообразовательные модели (*joyful, joyless, killjoy*), коллокации (*tears of joy, leap for joy*) и идиомы (*on cloud nine, over the moon*). Отмечается, что религиозный дискурс тяготеет к возвышенным формам (*joyous, rejoice*), тогда как разговорная речь использует экспрессивные клише. Новизна работы заключается в комплексном описании поля *JOY* на лексико-семантическом и фразеологическом уровнях.

SUMMARY. The article analyzes the implementation of the concept *JOY* in English vocabulary. It considers the structure of the semantic field, core and peripheral nominations, word-formation models (*joyful, joyless, killjoy*), collocations (*tears of joy, leap for joy*), and idioms (*on cloud nine, over the moon*). It is shown that religious discourse tends to use elevated forms (*joyous, rejoice*), while colloquial speech abounds in expressive clichés. The novelty of the study lies in a comprehensive description of the *JOY* field at lexical-semantic and phraseological levels.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ «ҚАР» СОМАТИЗМИНИҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ БИЛДИРИЛИҢИ

С.Ж.Шынназарова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: лингвокультурология, соматизмлар, фразеологизмлар, адабий тил, этномаданият, ментал, компонент.

Ключевые слова: лингвокультурология, соматизмы, фразеологизмы, литературный язык, этнокультура, ментал, компонент.

Key words: cultural linguistics, somatisms, phraseological units, literary language, ethnoculture, mentality, component.

Кирисиў. Қарақалпақ тилинде соматизмлик атамалар оғада көп. Адам өз мүшелерине түрлише ат бериўи, усы атамалардың гейде метафоралық аңлатылыўи арқалы да полисемия, терминлесий процесслериниң де жүзеге келетуғынлығы белгили. Әсиресе, қарақалпақ тилинде бас, көз, аўыз, жүрек, баўыр сыяқлы ишки хэм сыртқы ағзалардың атамалары менен бирге адам денесиниң тирек-таяныш хызметин атқаратуғын сүйеклердин де өзине тән атамалары бар. Мысалы, палўан сүйек, жилик сүйек, аяқ сүйеги, сан

сүйеги, қабырға сүйеги, омыртка сүйеги, балтыр сүйеги, шемиршек хэм т.б сыяқлы. Атамалары менен бирге адамның қол мүшесинде де өзине тән сүйек атамалары бар. Мысалы билек, билезиклик сүйек, алақан сүйеги, бармақлар сүйеги, ийин сүйеги, шығанақ сүйеги хэм т.б. Усы сүйеклер менен бирге қол сүйеклериниң бириниң атамасы «қар» сүйеги деп те аталады.

Талқылаў. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде ҚАР бас сөзине төмендегише түсиник

берилген. Қар сөзінің биринши мәнісін – суық күнлерде, әсіресе қыста жауатуғын кристалл сыяқлы түрлі формадағы ақ түсли атмосферадағы жауын хэм соның жер бетин жауып жататуғын жыйынтығы делінсе, екінши мәнісін сүйек деп, ал үшінши мәнісін қатты деген келбетлік сөз сыпатында көрсетілген [1:346]. Деген менен, бул сөздің екінши мәнісінде тек сүйек деген түсіндірме берилип, оның адам денесинің қайсы бөліміндегі сүйек екенлігі анық көрсетілмеген. «Қар» жоқарыда атап өтилген биринши хэм үшінши мәнісінен тысқары, екінши мәнісін сәйкес, хақыйкатында да адам сүйегинің атамасы болып есапланады. Қарақалпақ халық нақылларының ишінде усы сөз қатнасуатын төмендегі нақыл-мақалларды ушыратамыз: Қанына тартпағанның қары сынсын, Бауырына тартпағанның бүйрегі ширисин (қ.х.н-м).

Арға тартпағанның арқасы майырылсын, қарға тартпағанның қабырғасы қайырылсын (қ.х.н-м).

Дәслепки мысалда қар сөзі сыныу сөзі менен келгенлігін есапқа алсақ, номинативтік мәнісін бойынша қар – бул сынауатын, шығнауатын, улыума теги қатты нәрсе екенлігі түсиниледи. Екінши нақылда қар сөзі қабырға (сүйек түрі) менен қатар қойылып салыстырылуынан-ақ оның сүйек түрі екенлігін аңлаймыз. Бул еки нақыл мазмунына итибар бергенімізде, екеуінде де тууысқанлық, жақын адамлар, тууған-тууысқан арасындағы мийрим-шәпәт пазыйлетлерін түсінеміз, яғнай қаны бир, сүйегі бир жақын адамлар өз ара татыу, меҳирли болу кереклігі нәзерде тутылған.

Усыл хэм материаллар. «Қар» сөзі хақыйкатында да тийқарғы мәнісін қол сүйегі мәнісін аңлатуы менен бирге, оның семантикалық майданы оғада кең.

1. Қазақ тилинің академиялық түсіндірме сөзлігінде оның төрт мәнісін атап көрсетеди. **I.** 1) Қыста жауатуғын, пахтаға уқсаған, улпаланған, ақ реңли жауын; 2) астрономиялық термин. **II.** 1) ийиннің асты, қолдың ийиннен шығанақ бууынларына шекемгі бөлегі, қар жилик- шығанақ сүйегі; 2) этноним. 30-40-см.дей адам қарысындай болатуғын халықлық өлшем. 3) қол. **III.** этноним. Қара үйде ууықтың керегеге бекитілген жуанлау жағы. **IV.** Жеңил минезли, жеңил жүрисли хаял [2:755]. Бул атап өтилген мәністерде екінши мәнісінде сөзлікте ийиннен баслап адамның шығанағының бүгілетуғын аралығына шекемгі сүйек атамасы анық түрде атап өтилген. Ал, қарақалпақ тилинде болса шығанақтан алақан билезиклігине шекемгі сүйекті билек деп, ийиннен шығанаққа шекемгі сүйек атамасын да, әдетте билек деп атайды. Демек, қар сөзі улыума сүйек, қол сүйегі мәнісінде қолланылып, бул сөзлікте оның анық жайласуы орнына қарай атамасы көрсетілген. Бул тәрәпинен қарағанымызда, қар қолдың белгили бөлегинің сүйек атамасы болып, қарақалпақ тилинде өзинің ең дәслепки мәнісін ийиннен шығанаққа шекемгі сүйек атамасы бүгінгі әдебий тилимізде анық усы мәністе қолланылмай, гүңгиртлесип, бирақ фразеологизмлер, паремалар, табу хэм басқа да бирліклерде сүйек, адам мәністерінде сақланып қалған, архаиклескен сыпатқа ийе.

2. *Қарғаш* – перзент, зүрат. Қарағым менің қандайды, *Қарғашым* енді қандайды, Қарап алып бетіме, Қаймақ берип алдайды (қ.ф.).

Қарғаш сөзинің түбірі қар, яғнай қол сүйегі болып, - ғаш грамматикалық формасы атлықтың субъектив баға формасы (еркелету мәнісіндегі) болып есапланады.

3. *Қардас* – қарындас, тууысқан. *Қардасты* мүше айырап, қарындасты бише айырап (қ.х.н-м). Нақыл-мақал курамындағы қардас сөзінде де қар түбирине-даш/-лас, яғнай адам мәнісін аңлатуатын атлықтың грамматикалық формасы биригип келип, сүйегі бир адам, жақын тууысқан адам дегенди аңлатып, бундай адамлардың турпаты, мүшесі бир-бирине оғада уқсас болуы нәзерде тутылған. Қарақалпақ тилиндегі қарындас сөзинің де түбірі қар сөзі менен байланыссы деп есаплаймыз. Көпшилик тилши илимпазлар бул сөзді бир қарыннан, бир жатыр, бир уядан шыққан тууысқанлар деп есаплайды. Қарындас сөзі, тийқарынан қарын+лас формасы арқалы жасалып, сыртқы көринісінен бул форма кейін ала –дас формасы хызметіне өтип кеткендей болып көринеди. Ал, тийқарынан, қар+ын (ерте дәуір естеликлерінде қурал сеплиги)+ дас (атлық сөз жасаушы аффикс) болып, усы избе- изликтегі формалар дизбегинен адам мәнісін аңлатуатын атлық сөз жасалған. Демек, қарындас сөзінде бир қарыннан болған адам мәнісін салыстырғанда, сөз жасау базасының қар екенлігін басшылыққа алсақ, қар (ын)+лас, қарлас, яғнай сүйегі бир адам, сүйеклес, теги бир сүйектен болған адам деген мәніс келип шығады. Ал, П.Нажимов –дас аффиксін жүде ерте дәуірлерден киятырған адам мәнісін билдиретуғын қосымта деп есаплап, бул қосымтаның қарақалпақ тилиндегі –лас/-лес формаларына өткенлігін көрсетеди [3:42]. Бирақ, қарындас сөзинің қарын+дас бир қарыннан болған адам (бир анадан тууылған, бир қарында/курсакта жатқан), ямаса қар+ын+дас бир сүйектен болған екенлігін жигін айырып қарау оғада даулы мәселе, бул тәрәпи еле де тереңірек лингвистикалық анализди талап етеди. Деген менен, еки формада да адам, оғада жақын, сүйеклес, қаны бир тууысқан адам мәнісін аңлатылады.

4. *Ғарға тамыр* – фразеологиялық сөз дизбегі аңлатуатын мәнісін бойынша «жақын, таныс» [4:50] мәнісін аңлатады. Оның курамындағы тамыр адам мүшесінің атамасының қолланылуын есапқа алсақ, адам баласының жақын, тууысқан болуы ғарға қус атамасы менен логикалық жақтан сәйкес келмейди. Бул фразеологизм қарақалпақ тилинде тек жақын, таныслық мәнісін ғана аңлатып қоймастан, ал куда –қудағай болуы, ағайыншилиқ қатнастағы жақынлық сыяқлы мәністерди де аңлатады. Ғарға тамыр сөзі де қар+ға тамыр болып, сүйеклес, тамырлас дегенди аңлатады деп есаплаймыз. Ғарға тамыр сөзіндегі, ямаса ғарға сөзі гейде паремиялар курамында, табу сөзлерде де адам мәнісінде келіуі, ғарға сөзинің қар, яғнай сүйек мәнісін аңлатуы бойынша төмендегі мысаллар пиқиримизди және де айқынластырады. *Қарғам, қарғам* деседи, Қара бир дарған деседи (қ.х.н-м)

Қарға, қарға, қарғалақ, Қарағым менің қардан ақ («Сүймишлер» 471-б).

Анасының шын қарғасы, Атасының мыңқарғасы («Сүймишлер» 468-б).

Қарағым менің қандайды, *Қарғашым* енді қандайды, Қарап алып бир бетіме, Қаймақ берип алдайды («Сүймишлер» 471-б) [5:471- 538].

Бул дереклер менен бирге, қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігінде көрсетилуінше де мыңқарға сөзі адам мәнісін, яғнай жалғыз бала [6:75] дегенди аңлатады. Хақыйкатында да, әсіресе қарақалпақ тилинің арқа аймағында, арқа диалект үкіллери шаңаракта перзент жалғыз бала сыпатында өсип атырса, оған нәзер өтеди деген түсиникте неше

балаң бар деген сораўға «жалғыз мыңғарғамыз бар», - дейди. Бул табулық сыпатқа ие сөз болып, халықтың ырымлық түсиниклери менен байланысly. Екинши тәрәптән бул сөз энантиосемиялық сыпатқа да ие, өзи жалғыз бала (бир қар+ға) яғный бир өзи, бир сүйек болса да, алдағы ўақытта көбейип мың қарғаға, мың сүйекке, мыңлаған адамға айланып, өсип-өнип кетсин деген тилекти де аңлатады. Ғарға сөзиниң ғарға тамыр сөзинде –жақын адам мәнисин, ал еркелетиўде сүймиш қосықлары курамында бала мәнисин билдириўин, ғарға сөзиниң қус атамасы емес, ал адам, сүйек мәнисин аңлатыўы ҳаққында Б.Юсупова төмендеги гипотезасын усынады: «Жырғаўларда қарғатамыр, ал нақыл-мақаллар тилинде қ сеси ғ сесине өзгерип, ғарға тамырлы түриндеги фонетикалық варианты менен қолланылған. Сөздеги сеслердиң бундай алмасыўы, өз гезегинде сөз мәнисине де тәсир көрсетип, оның мәнилик жақтан надурис түсинилиўине, басқа мәни аңлатып кетиўине (мәселен, қус атамасы мәнисиндеги-ғарға) себепши болады» [7:233]. Солай екен, ғарға сөзи қус мәниси менен бирге қар –қол сүйегиниң бир түри мәнисин билдиреди, ал сүйек сөзи синекдоха усылы арқалы аўысып, адам мәнисин аңлатады. Сөйлеўде қар сөзиндеги қ сесиниң ғ сесине айланып айтылыўы сыртқы формасы бойынша ғарға қусының атамасын билдиргени менен, айырым ўақытларда қус атамасы менен бирге қар сүйеги арқалы тутас адам мәнисин түсиниледи.

5. Ғарғыс сөзиниң де түбири қарғыс сөзи менен төркинлес деп есаплаймыз, яғный қарғаў пайытында бир қатар адамлар қар+ғыс қол арқалы қублаға қарап, айтылған ғарғыслардың әмелге асыўын тилеп, аўмийин деп еки қолы я аспанға жайыўлы (жаратыўшыдан мәдет күтиў мәнисинде), я бетин еки қолы менен сыйпаў арқалы қарғайды. Қар қол сүйегиниң атамасы болғанлықтан хәм ғарғысты қол арқалы қолды жайып ғарғаў түринен усы сөз пайда болған деп шамалаўға болады.

6. Қарпыў – қол арқалы әмелге асырылатуғын ҳәрекет. Бул сөз түбири де қар сүйек атамасын аңлататуғын бирликтен жасалған. Демек, қолдың қыймылы, қол менен қандай да нәрсени қамтымлап ушлап алыў. Төмендеги мысалда адамның бир нәрсени қарпып алыў ҳәрекетин жайын балықты ушлап алыўы, соң толқынның да жайын ҳәрекетин сыяқлы көринисте болыўы метафоризация арқалы аўысыў менен берилген. Бирақ, ҳәрекетте ең дәслеп адам қолының қыймылы басшылыққа алынғанлығы сезиледи. Толқын шапшып, қарпып алар жайындай, Мен қорықсам ол шақақ атып күледи!... (Т.Жумамуратов).

7. Қаршадай – көбинесе жас балаға байланысly, буўыны қатпаған бала екенлигин, оның еле жас екенлигин аңлатыў ушын қолланылады. –дай//дей теңеў жасаўшы аффикс болып, қар(қол сүйеги)+ша киширейтиўши форма хәм –дай атаўыш сөзлерден келбетлик сөз жасаўшы аффикс. Қаршадай сөзи көбинесе адам мүшеси бас сөзи, қыз хәм бала сөзлери менен дизбеклесип келип, қолдың қар сүйеги сыяқлы кишкене, хәлииз, еле сүйеги, буўыны қатпаған, қар сүйегиндей иләнәзик жас бала деген мәнисти билдиреди.

Дәрт шектим қаршадай басымнан, Күн көрдим жарқырап ашылған. (Т.Жумамуратов).

8. Қарыўлы–қарыў сөзи қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде төмендегисе мәнилерде: 1. қартайыў; 2.күш-қуўат; 3. араластырыў, былғастырыў, былғаў деген мәнилерди билдиреди. Сондай-ақ, қарыў

асынған, қарыў-жараклы адам дегенде әскерий курал мәнисин де түсиниледи. Мийнет адам қолы, қол күши менен атқарылғанлықтан күшли, мықлы адам мәнисин билдириўде қарыўлы (қар сүйеги қуўатлы, күшли) деген мәнилерди аңлатыўы тәбийий.

9. Қар (а) үй – қара үй қарақалпақ тилинде боз үй, отаў деп те аталады. Қара үй қарақалпақ халқының миллий мийрасы, әсирлерден әсирлерге өтип киятырған жасаў ушын арналған үйиниң бир түри. Қара үй бөлеклерине итибар бергенимизде, адамның сүйеклерден туратуғынлығы сыяқлы таяныш-тиреклерден, яғный қара үйдиң жоқарғы тәрәпи – шаңарақ бөлими, қапталлары–қанат, кереге, уўықлардан ибарат. Демек, бириншиден, қара үйдиң де адам сүйегине уксаған тиренишлерден турыўын есапка алсақ, екиншиден, оның материалының қараман, үй тал сыяқлы сүйектей қатты ағашлардан болыўына итибар берсек хәм үшіншиден, қар үй, яғный сүйеклер сыяқлы тирек-таянышлардан курылыўы оның қара үй емес (рең мәнисинде емес), ал қар үй (сүйектен болған үй, негизи сүйек сыяқлы таяныштан туратуғын үй) мәнисин береді.

10. Қарна – қара қурсақ, жан енген хәмиле. Қарна сөзи қарақалпақ нақыл-мақаллары курамында, аўызекти сөйлеў тилинде қолланылыўда. Бесиктеги баланың, бий боларын ким билсин, қарындағы қарнаның, хан боларын ким билсин [1:362].

Бул ҳаққында Б.Юсупова да арнаўли мийнетинде нақыл – мақаллар курамында туўысқанлық атамаларды қолланылыўына байланысly топарластырып, әке тәрәпине байланысly туўысқанлық атамалардың олардың курамында өнимли қолланылатуғынлығын атап көрсетип, фольклорлық шығармалар тилинде айырым гөнерген сыпатқа ие түрлеринен төмендегилерди усынады: «қарене – үлкен ене; қарға-текстте зүрият; қарғаш– перзент, зүрият; мыңғарға– жалғыз перзент, мың туяқ (ырымлық лақап); қарғатамыр– тамырлас, түбирлес, теклес; қарна (қара қурсақ) – жан енген хәмиле, қардас– туўысқан, қан-қарындас (кәўми-қардаш); қар- текстте: сүйек; қары– узынлық өлшеми, көкиректиң ортасына созылған қол бармақларының ушына шекем; қарағайин- теклес, миллетлес» [7:195-236]. Бул пикирлерди басшылыққа алатуғын болсақ, қар компонентини менен келген жоқарыдағы архаиклескен бирликлердиң барлығы адамға, әсиресе қаны жағынан жақын, бир теклес, қаны бир адам мәнисинде берилген, әлбетте булар сүйеги бир адам деген түсиникти аңлатады. Себеби, бул туўысқанлық атамалары қарақалпақ паремияларында сақланып, сөзлердиң түбирине итибар бергенимизде, бир түбирге, «қар» компонентинен өсип шыққан, түбирлес сөзлер.

11. Қарры-ғуртан, ғарры, қария, қарт, қары– қартайған адам деген мәнисти аңлататуғын сөзлердиң де тийкарында «қар» сүйек атамасы турады. Себеби, оғыры қартайған адам ети кетип, көбинесе сүйеги аўырласады. Буннан, сүйеклес адам, тек сүйектен туратуғын еплемай адам деген мәнис келип шығады.Мысалы, Заманында шырағым, Муны да көрген қаррыңман,

Сунқардың бийик таўында, жети патша жәм болып, жетеўиниң алдында, жети бийдиң қолында, Шүрегей болған қаррыңман (Толғаўлар).

12. Қарма – бул қарақалпақ халқының балықтан исленетуғын миллий аўқат түри болып, қол менен қарыў, яғный араластырыў арқалы тағам қамыры таярланады. Екиншиден, тағам қасық пенен емес,

әдетте қол менен желинген. Бул қол мийнети арқалы, унды қол күши менен араластырыу арқалы жасалғанлықтан, жоқарыда қазақ тили сөзлігіндегі қар сөзінің хәм сүйек, хәм қол мәнісін аңлатыуын есапқа алсақ [2:755], қол арқалы жасалған тағам деген мәніс келип шығады, яғный қар-сүйек, ямаса қол, +ма (атауыш сөзлерден атлық сөз жасаушы аффикс формасы).

13. *Қарыу* – жүөри қамырын ийлегенде қол менен араластырыу хәрекеті. Бул сөзде де тағамды таярлаудағы хәрекет қол арқалы әмелге асырылуын «қар» компонентінің қатнасуы арқалы да аңлауға болады.

14. *Қармалау*//*қарманыу*//*қармалақланыу*//*қармау* – қол менен бір нәрсені ізлеу, сыйпалау, қол менен сыйпалау арқалы шамалау, бір нәрсені ушлау ушын қолды хәр жаққа сермеу. Демек, қар-қол сүйегі арқалы, қолы менен ізлеу дегенді аңлатады, бул сөздің де тийкары сүйек, қол мәнісін аңлатады.

15. *Қармақ* – «полат сымның ушын илмек етип, иймейтип ісленген балық ушлайтуғын қурал» [1:362] болып, әдетте қармақ та қолға усланған халда балық тутыу ушын қолланылады. Солай екен, бул сөзде де қол сүйегі қатнасында усланатуғын қурал болғанлықтан, қар (сүйек, ямаса қол мәнісінде)+мақ (зат-нәрсе атамасын аңлататуғын сөзлерді жасайтуғын аффикс).

16. *Қарыс* – бас бармақ пенен кишкене бармақ арасындағы узынлық, өлшем бірлігі [1:368] болып, қандай да нәрсені қол менен өлшеу. Қар (сүйек ямаса қол, қол сүйегі) + ыс (атлық сөз жасаушы аффикс), яғный қарыс сөзінде де сөз жасау базасы қар сөзі болып табылады. Қарыслау хәрекет мәнісіндегі сөз де усы қарыс сөзі арқалы жасалған.

17. *Қары* – 1. өлшеу бірлігі; 2. Қолдың ушынан мойын омыртқаға шекемгі аралық. 3. Узынлық өлшемі, көкіректің ортасынан созылған қол бармақларының ушына шекем деп те бериледи [1:365]. Демек, бул сөздің биринші мәнісіне итибар бергенімізде, қол арқалы өлшенетуғын өлшем бірлігі түсинилип, қарақалпақ нақылларынан айырымларының қурамында сақланған. Елдің аузын жабыуға, елли *қары* бөз керек (ққ.х.н.м). Ыштансыздың түсіне, Алты *қары* бөз енеди (ққ.х.н.м).

Қары сөзінің екінші, үшінші мәніслерінде де қол менен өлшенетуғын өлшем бірлігі хәм сол өлшемнің анық аралығы мәнісін басшылыққа

алсақ та, қар сөзі түбірі менен қатнаслы сөз екенін аңлаймыз.

18. *Қартық*- тәуиптің мүйізден ісленген қуралы [1: 364]. Мүйіз малға тийіслі сүйек сыяқлы қатты, бекем болғанлықтан хәм сөз түбірін қар+тық (атлық жасаушы өнімсіз аффикс. Мысалы: тыртық, жыртық, гертік т.б)

Соның менен бирге, қар сөзінің қазақ тили диалектлерінде үш мәнісін бар екенлігін көреміз. 1. Қар-қара үйде шаңарақтың шеңбері (Гурьев, Маңғыстау); 2. қар-қәхәр, күннің қәхәрі (Орал, Орда); 3. Қар- араластыр. Майға сөкти қар (Өзбекстан қазақлары) [8:415].

Қарақалпақ тилинде «қар» компоненті төмендегі фразеологизмде ушырасады. *Қар басқан адам* фразеологизм екі мәністе жумсалады. 1. тәжірийбелі; 2. қар (сүйегі) ауырласқан, сүйегі, денесі де салмақласқан, жасының үлкенлігі себеплі сүйегі ауырласуы. Демек, жасы жағынан үлкен адам деген мәніні де аңлатады. Мысалы: -Сен қаяқтан билесең? – Ақыры енди *қар басқан* жигитлерміз ғой, түсінеміз-дә! (Н.Атабаева).

Жуумақ хәм ушыныслар. Жуумақлап айтқанда: 1. қарақалпақ тилинде адам мүшелері атамаларының тарийхый этимологиялық келип шығуы үйренілуі керек; 2. адам мүшелері атамаларының келип шығуы дерегі улыума түркий тиллердің генетикалық, бир тектен шыққанлығы менен тутас түрде салыстырмалы бағдарда қарастырылуы керек; 3. қарақалпақ тилинде «қар»сөзі адамның қолы, қол сүйегі мәнісін аңлатады; 4. «қар»сөзі семантикалық майданы бойынша қарақалпақ тилинде көплеген мәнілік билдириулерге ийе. 5. «Қар»сөзі менен келген сөзлерден тийкары мәнісі адам қолы хәм қол сүйегінің атамасы мәнісін билдириуі менен бирге, басым көпшілігі өлшем бірлігі, зүрят (қарна), улыума адам мәнісі (қардаш, қарындас, қарғаш), қол менен атқарылатуғын хәрекет атамалары (қарманыу, қармау, қарыслау), ямаса қол менен атқарылатуғын хәрекеттер менен қатнаслы болған зат-нәрсе (қармақ, қарма, қартық) хәм басқа да мәнілерді аңлатады. Солай екен, қарақалпақ тилинде соматизмлерді этимологиялық жақтан изертлеу менен бирге, метафоризациялануы, терминлесіу, фразеологизмлік мәнілері, табу, эвфемизмлік хызметтері, миллий-мәдени тәреплері терең изертлеуді талап етеди.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2023.
2. Қазақ сөздігі. Қазақ тілінің бір томдық үлкен түсіндірме сөздігі. – Алматы.: «Дәуір», 2013.
3. Najimov P.A. Házirgi qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması. – Nókis: «Ilm», 2021.
4. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлігі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2018.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, 88-100-томлар. – Нөкіс: «Илим», 2015.
6. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1983.
7. Юсупова Б.Т. Паремнология (қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинің лексика-семантикалық хәм лексика-тематикалық өзгешеліктері). – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2024.
8. Диалектологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс», 2007.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ тилидағы «қар» соматизмі хақида сүз юритилған. «Қар» соматизмінің семантик майдон, билдирилиши бадий асарлардан олинған мисоллар асосида далилланған. «Қар» соматизмінің қарақалпақ тилидағы ўзига хос семантикаси таҳлил қилинған.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается соматизм «Қар» в каракалпакском языке. Семантическое поле соматизма «Қар» обосновано на примерах, взятых из художественных произведений. Проведен анализ специфической семантики соматизма «қар» в каракалпакском языке.

SUMMARY. The article discusses the somatism “Qar” in the Karakalpak language. The semantic field of the somatism “Qar” is substantiated with examples drawn from literary works. The specific semantics of the somatism “qar” in the Karakalpak language has been analyzed.